

تحلیل فعالیت‌های جهاد سازندگی در جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران

محمد جمالو، سید محمود سادات بیدگلی، محسن سراج^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۴

چکیده:

جهاد سازندگی از نهادهایی بود که به فرمان رهبر انقلاب اسلامی تشکیل شد. هرچند ماهیت و فلسفه وجودی این نهاد، محرومیت‌زدایی از روستاها بود اما با شروع جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران، حضور و فعالیت در جنگ تحمیلی را نیز در برنامه‌های خود قرار داد. با در نظر داشتن اقدامات جهاد در امر محرومیت‌زدایی از روستاها و اعتماد مردمی به این نهاد، عملکرد جهاد در قالب فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و نظامی سبب پیشبرد مؤثر جنگ و مسائل مربوط به آن شد. پرسش اصلی پژوهش عبارت است: عملکرد جهاد سازندگی در جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران چگونه ارزیابی می‌شود؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد: با مشارکت مردم و حمایت‌های مردمی، جهاد سازندگی در طول ۸ سال جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران توانست از یک‌سو در پشت جبهه به امور تدارکات و پشتیبانی بپردازد و از سوی دیگر در خط مقدم جبهه نیز فعالیت رزمی-مهندسی داشته باشد. همچنین با وقوع خرابی‌های ناشی از جنگ و ضرورت بازسازی روستاهای مناطق جنگ، جهاد سازندگی با دارا بودن پشتوانه محرومیت‌زدایی مؤثر در سال‌های نخست پس از انقلاب اسلامی، مسئولیت این امر را عهده‌دار شد و در بازسازی مناطق جنگ‌زده عملکرد مثبتی به همراه داشت. این پژوهش با روش تاریخی و شیوه توصیفی تحلیلی و با کمک از اسناد و مدارک آرشیوی و مصاحبه با کنشگران و شاهدان عینی و نیز بهره بردن از منابع کتابخانه‌ای انجام گرفته است.

واژگان اصلی: جنگ تحمیلی، جهاد سازندگی، پشتیبانی جنگ، بازسازی مناطق جنگ‌زده.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ انقلاب اسلامی پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

sadadt@ir-khomeini.ac.ir

۳. استادیار گروه تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران

مقدمه

جهاد سازندگی یکی از چند نهاد انقلابی بود که به منظور رفع محرومیت از مناطق روستایی شکل گرفت. هرچند در ابتدا فعالیت‌های این نهاد به محرومیت‌زدایی از روستاها و مسائلی چون عمران روستایی و مباحث آموزشی و فرهنگی در روستاها محدود می‌شد؛ اما با شروع جنگ، جهاد در صحنه سیاسی نبرد، حاضر شد و به دنبال آن وظایفی چون، پشتیبانی و مهندسی جنگ، شرکت در عملیات و مشارکت در بازسازی خرابی‌های پس از جنگ را بر عهده گرفت.

با وجود فعالیت‌های متنوع و گسترده جهادسازندگی در جنگ و تلقی از این نهاد به‌عنوان «سنگر سازان بی سنگر»، تاکنون پژوهش مستقلی درباره ابعاد فعالیت این نهاد در جنگ انجام نشده است. از یک‌سو اکثر مطالب منتشرشده در قالب خاطرات برخی از مسئولان جهاد سازندگی و مطالب آرشیوی ارگان رسمی این نهاد یعنی مجله جهاد گردآوری شده است. از سوی دیگر انبوه اسناد موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران گویای ابعاد گسترده‌ای از فعالیت این نهاد است و ضرورت انجام کار پژوهشی مستقل را ایجاب می‌کند.

از مهم‌ترین مقالات منتشرشده درباره نقش جهاد سازندگی در جنگ می‌توان به ویژه‌نامه‌ای اشاره کرد که فصلنامه تخصصی نگین ایران در شماره ۵۱ منتشر کرده است. نویسندگان در «فصلنامه تخصصی نگین ایران» به بررسی اقدامات جهاد سازندگی در جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران پرداخته‌اند. اکثر مطالب منتشرشده در این شماره از فصلنامه، یا جنبه مروری دارد و یا به صورت مصاحبه منتشر شده است. (اردستانی، ۱۳۹۳؛ حیدری، ۱۳۹۳). در کتاب «نهادگرایی و جهاد سازندگی» (ایروانی: ۱۳۷۷) به واکاوی ابعاد مدیریت جهاد سازندگی پرداخته‌شده و شاخصه‌های مدیریت جهادی در این نهاد موردبررسی قرار گرفته است و تنها اشاره اندکی به حضور جهاد در جنگ شده است. در مجموعه مقالاتی تحت عنوان: «نقش جهاد سازندگی در بخش کشاورزی و توسعه روستایی» برخی نویسندگان به عملکرد جهاد سازندگی در مناطق مختلف ایران پرداخته‌اند و مسئله اقدامات جهاد در جنگ مدنظر آن‌ها نبوده است. (مجموعه مقالات نقش جهاد...: ۱۳۸۶). برخی از شماره‌های نشریه الکترونیکی، فرهنگی، خبری اداره کل امور ایثارگران وزارت جهاد کشاورزی تحت عنوان نشریه یاد صرفاً به جمع‌آوری و انتشار چند تصویر از اقدامات جهاد در جنگ بسنده کرده و یا برخی مقالات مجله جهاد را مجدداً به صورت اختصار آورده‌اند. (نشریه یاد، شهریور ۱۴۰۰، ش ۴۲) در برخی از آثار شفاهی که شامل

مصاحبه‌هایی با کارکنان جهاد سازندگی است نیز مطالبی پراکنده آورده شده است و صرفاً خاطرات آنان نقل شده است. در اثری تحت عنوان «اقتصاد جهادی مروری بر تجربه اقتصادی جهاد سازندگی» (حسینی و شاه‌بابای آشتیانی، ۱۳۹۵) نگاهی گذرا و مروری به فعالیت‌های جهاد سازندگی در ۲۰ سال فعالیت این نهاد شده است و اشاره مختصر به فعالیت مهندسی رزمی جهاد شده است. درباره پژوهش‌های انجام‌شده در خارج از ایران نیز می‌توان به «تاریخچه سازمانی جهاد سازندگی ایران» اشاره کرد. در این اثر نویسنده به بررسی ساختار تشکیلاتی نهاد جهاد سازندگی پرداخته است که بیشتر در حوزه جامعه‌شناسی سیاسی است و نگاهی سوگیرانه به موضوع دارد و با پیش فرضی ذهنی که جهاد سازندگی اغلب در راستای اهداف سیاسی فعالیت‌های می‌کرد، به بررسی تاریخچه سازمانی جهاد سازندگی پرداخته است و به تغییرات سازمانی موجود در حیات ۲۰ ساله جهاد تأکید داشته است. (سندرلاب، ۱۳۹۷). در تحقیقات فوق به مسئله اصلی پژوهش حاضر (ارائه توصیفی تحلیلی ابعاد حضور و فعالیت‌های جهاد در جنگ) پرداخته نشده است و صرفاً خاطرات جهادگران و مصاحبه‌های آنان آورده شده و در برخی موارد نیز گزارش‌هایی از عملکرد این نهاد در برخی نقاط جغرافیایی ایران آمده است.

۱- زمینه‌ها و علل حضور جهاد سازندگی در جنگ

با شروع جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران و پیام رهبرانقلاب مبنی بر حضور مردم، نهادهای انقلابی بر اساس توانمندی‌ها و قابلیت‌های خود در مرزهای ایران و عراق حضور یافتند. شورای مرکزی جهاد سازندگی طی فراخوانی از عموم مردم خواست تا با حضور در جنگ یاری‌رسان سپاه و ارتش باشند. حضور اولیه جهاد سازندگی شامل ۴۰ گردان مهندسی رزمی و ۵ قرارگاه عملیاتی و پشتیبانی جنگ استان‌ها و ستاد مرکزی به‌طور سازمان‌دهی شده و با تجهیزات و ماشین‌ابزار در عملیات بود. جهاد سازندگی ابتدا با تشکیل ستاد پشتیبانی مهندسی رزمی جنگ، نیاز جنگ به پشتیبانی رزمی و سپس نیاز به برنامه‌ریزی جهت رفع محرومیت‌های پس از جنگ را در اولویت کار خود قرار داد. (ساکما، ۳۲۰/۵۴۲۳۵) جهاد سازندگی بخش زیادی از جامعه را در بخش‌های موردنیاز جنگ وارد جبهه کرد و با ورود به جنگ در موفقیت‌های نظامی نیروهای

۱- ن.ک.ب: مشایخی و دیگران ۱۳۹۹؛ قافله باشی، ۱۳۹۷

مسلح برابر عراق یاری‌رسان بود. (شاهینی، ۱۳۹۴، ۲۳)

اکبر هاشمی رفسنجانی در سال‌های جنگ ضمن تأکید بر نقش کاربردی و مؤثر جهاد در جنگ، معتقد بود که «برای نوشتن تاریخ جنگ، باید تاریخ خدمات جهاد را بنویسیم» (مجله جهاد، شماره ۳۲، اردیبهشت ۱۳۶۱، ۱۱) از دیدگاه وی به دلیل آن‌که جنگ مسئله اصلی کشور در سال‌های پس از پیروزی انقلاب بود و به صورت یک نیاز احساس می‌شد «طبعاً جهاد هم به‌عنوان روح زنده جامعه و بخش متحرک اجتماع ماقبل و یا در ردیف اولین بخش‌هایی بود که این نیاز را احساس کرد و دریافت این نیاز، نیاز مبرمی است و لذا به جبهه آمد و در حقیقت به همان اندازه سپاه، نیروهای رزمنده و ارتش که راه فتح را باز کردند، جهاد نیز هم در نقش مهندسی، به کمک مهندسی ارتش شتافت.» (مجله جهاد، شماره ۳۲، اردیبهشت ۱۳۶۱، ۱۲-۱۱)

به نظر می‌رسد دلایل حضور این نهاد در جنگ «در فلسفه وجودی نهاد و نیروهای آن‌که شامل شور انقلابی و جوان‌گرایی» بود. به تعبیر جهادگران «اگرچه حضور و فعالیت‌های جهادگران در مناطق محروم کشور خود یک جهاد برای سازندگی بود ولیکن جهادگران پیشرو، آنانی بودند که برای حراست از نظام و موجودیت انقلاب اسلامی از جان و مال و فرزند خود گذشته و در جبهه نبرد شرکت کردند.» (ساکما، ۳۲۰/۴۷۶۹۸) برخی نیز معتقدند: جنگ برای جهاد فرصت سیاسی ایده‌آل برای افزایش بسیج و بهبود توانمندی خود بود. (اریک لاب، ۱۳۹۷، ۶۷)

از آنجایی که در پیدایش و ادامه حیات نهادها، باورها و اعتقاداتی که منجر به تأسیس و هدایت آن نهاد شده‌اند، نقش مؤثری دارند؛ در جهاد سازندگی نیز در نظر داشتن پس‌زمینه‌های دینی تأسیس و همچنین تأکید بر انجام امور به‌عنوان وظیفه دینی و شرعی، پس از وقوع جنگ نیز «انجام تکلیف شرعی» در بین جهادگران احساس شد و با فراخوان رهبری مبنی بر حضور و مقابله با نقشه‌های عراق علیه ایران در صحنه نبرد حاضر شد. فلسفه وجود جهاد ضرورت حضور در جنگ را ایجاب می‌کرد. چراکه در جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران بر مفاهیمی چون جهاد، شهادت، ایثار و... تأکید می‌شد. به نظر می‌رسد شور و هیجان انقلاب این نهاد را نیز به همراه خود در مسیر هدایت می‌کرد و جهاد سازندگی با در نظر داشتن وضعیت نیروهای نظامی ضرورت حضور در جنگ را احساس کرد. طبق آمارهای به‌دست‌آمده تا پایان جنگ ۵۳۰ هزار نیرو از طرف جهادسازندگی به جبهه اعزام شدند. (مشایخی، ۱۳۹۹، ۱۲۷)

۱- فعالیت‌های جهاد سازندگی در ماه‌های ابتدایی جنگ

عمده‌ترین فعالیت‌های جهاد سازندگی در ماه‌های آغازین جنگ، تسریع در روند جنگ به نفع ایران و حل مسائل و مشکلات تدارکاتی و پشتیبانی جنگ بود. جهاد سازندگی از یک سو با ارائه نقشه‌های نظامی و طرح‌ریزی برنامه‌های عملیات روند امور را تسریع نمود و از سوی دیگر با پشتیبانی از نیروهای نظامی ایران، انگیزه‌ها و عملکرد آن‌ها را تقویت کرد.

وظایفی که در ماه‌های ابتدایی جنگ بر عهده جهاد سازندگی بود اغلب به صورت پراکنده و غیر منسجم بود و روال مشخصی نداشت دلیل این امر مشخص نبودن شرایط جنگ از یک سو و تداخل وظایف جهاد سازندگی با برخی نهادهای نظامی از جمله سپاه و ارتش از سوی دیگر بود. باین حال فعالیت‌های جهاد در نخستین ماه‌های جنگ عبارت از: ایجاد تعمیرگاه‌های بزرگ و مجهز برای ارائه سرویس و خدمات به ارتش و سپاه در کلیه شهرهای خط مقدم، ایجاد کارگاه‌های بزرگ تولید سنگرهای پیش ساخته قابل حمل یا سنگرهای بزرگ بتون آرمه ثابت، همکاری در راه‌اندازی بیمارستان‌ها و اعزام پزشک، پرستار، دارو و فعالیت مهندسی جهت حفاظت بیمارستان‌ها از جمله دوجداره نمودن سقف اتاق‌ها یا تأمین ساختمان و دیوارها با چیدن کیسه‌های شنی، همکاری در ترابری و حمل و نقل مهمات، نیروی انسانی و تدارکات، رساندن تدارکات موردنیاز رزمندگان از طریق جمع‌آوری و ارسال و توزیع کمک‌ها و هدایای مردمی از سراسر کشور، انجام کلیه فعالیت‌های مهندسی موردنیاز رزمندگان در جبهه که اهم آن‌ها احداث شبکه راه‌های ارتباطی و تدارکاتی، احداث خاک‌ریزها، کانال و خندق و سنگرهای موردنیاز انفرادی و جمعی، احداث سایت‌های موشکی و رادار، در اختیار گذاشتن خودروهای سبک و سنگین که برای رفع نیاز رزمندگان از جهادهای سراسر کشور و یا از طریق کمک‌های مردمی جمع‌آوری شده بود. (مجله جهاد، شماره ۶۶، شهریور ۱۳۶۳، ۷)

بخش دیگر اقدامات اولیه جهاد فعالیت در زمینه پشتیبانی جنگ بود: انتقال و ایجاد اردوگاه جهت اسکان آوارگان مهاجرین جنگ، جمع‌آوری کمک‌های مردمی، تشکیل کارگاه‌های مردمی و جذب نیروهای داوطلب از نمونه‌های فعالیت‌های اولیه جهاد سازندگی در این زمینه است. (ساکما، ۳۲۰/۴۸۸۵۴۵)

یکی از مسئولیت‌های خاص که با شروع جنگ به جهاد سازندگی واگذار شد، مسئولیت بازسازی و راه‌اندازی پادگان حمیدیه بود. این پادگان در ماه‌های اول جنگ خسارت زیادی دیده

بود و لزوم بازسازی آن بیش‌ازپیش احساس می‌شد. مراکز استانی جهاد سازندگی در شهرهای دامغان، فارس و اصفهان با همراهی سپاه مأمور احیای پادگان حمیدیه بودند. جهاد سازندگی ضمن برقراری انتظامات، شروع به بازسازی شبکه آب و تصفیه‌خانه، شبکه برق، آشپزخانه نانوايي این پادگان نمود. سپس با ایجاد تعمیرگاه‌های نظامی شروع به تعمیرات و راه‌اندازی مجدد برخی ادوات نظامی موجود در این پادگان کرد. (قافله باشی، ۱۳۹۷، ۷۹)^۱

جاده‌سازی از دیگر اقدامات جهاد در ماه‌های نخست جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران بود. نیاز به جاده‌های نظامی به جهت تسهیل تردد نیروهای نظامی و اعزام آن‌ها ضرورت وجود جاده‌سازی را بیش‌ازپیش آشکار می‌ساخت. از نمونه جاده‌های ساخته‌شده توسط جهاد می‌توان به «جاده وحدت» اشاره کرد. ساخت این جاده به دلیل تصرف شهرآبادان به دست عراقی‌ها و لزوم ساخت جاده جایگزین، انجام شد. این جاده تنها راه ارتباطی اهواز به آبادان محسوب می‌شد. با احداث این راه باوجود مشکلاتی چون وجود باتلاق در مسیر، خط تدارکاتی نیروها تأمین و حفظ شد. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷: ۸۲).

احداث سایت رادار اهواز و تأمین قطعات مهندسی جنگ در روزهای آغازین جنگ از دیگر اقدامات اساسی جهاد سازندگی در پشتیبانی جنگ بود. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷: ۸۲)

همچنین جهاد سازندگی در ماه‌های نخست جنگ اقدام به تعمیر ماشین‌های سنگین اعم از تانک؛ کامیون و کمپرسی نمود. برای حل این موضوع زمین وسیعی برای احداث تعمیرگاه در نظر گرفته شد تا کلیه ماشین‌هایی که از سپاه، ارتش و جهاد و سایر مراکز در جنگ حاضر بودند در این مرکز تعمیر و بازسازی شوند. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷: ۸۵-۸۲)

احداث پل دوبه‌ای بهمین شیر یکی دیگر از اقدامات جهاد سازندگی ماه‌های نخست شروع جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران بود. این پل ظرفیت عبور محموله‌های ۱۰۰ تنی را داشت و ضمن اتصال جاده وحدت امکان نقل و انتقال زرهی را به آبادان فراهم می‌ساخت. (مجله

۱- ن.ک. ب ساکما، ۳۲۰/۴۸۵۵۱

۲- دوبه یا بارج یک محفظه مستطیل شکل شناوری است در ابعاد مختلف که به‌طورمعمول عرض آن کمتر از ۳ متر و طول آن بیشتر از ۱۰ متر نیست و قابلیت حمل بار با تناژ بالا را دارا است و جهت حمل بار از کشتی هائی که به دلایلی نمی‌توانند به ساحل نزدیک شوند، مورد استفاده قرار می‌گیرند. دوبه به‌وسیله یدک‌کش به ساحل آورده می‌شود.

۴- جهاد سازندگی و پشתיانی و مهندسی جنگ

۴-۱- پشתיانی جنگ

پس از گذشت چند ماه از شروع جنگ در سال ۱۳۶۰، جهاد سازندگی به تشکیل ستادهای پشתיانی مناطق جنگی در مناطق جنوب و غرب اقدام کرد. هر جهاد استانی یک ستاد پشתיانی جنگ داشت و هر جهاد شهرستان هم یک مسئول پشתיانی جنگ، شبکه‌ای از قرارگاه‌ها و ستادها و گردان‌های جهاد در تمام کشور ایجاد شده بود. (مشایخی، ۱۳۹۹، ۱۲۹).

جهاد سازندگی با توجه به تجربه کار تشکیلاتی ضمن شناسایی نیروهای واجد شرایط به صورت داوطلب و مشمول اجباری از طریق پایگاه‌های جهاد در شهرستان‌ها، واحدهای مختلفی بنا بر نیازهای جبهه و پشت جبهه برای هر ستاد تشکیل شد که شامل واحدهایی از جمله: واحد اعزام نیرو، واحد جمع‌آوری و ارسال کمک‌های مردمی، واحد تدارکات و پشתיانی، واحد حمل و نقل، واحد اعزام خودروهای سنگین، واحد تعاون و واحد امداد و درمان بود. (حسنی، ۱۳۹۵، ۱۱۰) واحد اعزام نیرو پس از این که داوطلب را به واحد آموزش معرفی می‌کرد و اعزام آن‌ها را بر اساس درخواست قرارگاه‌های پنج‌گانه خود و گردان همان استان در مناطق جنگی مستقر بود و انجام می‌داد. (حسنی، ۱۳۹۵، ۱۱۰)

از عمده فعالیت‌های این ستادها می‌توان به بسیج نیروهای مردمی و اعزام نیروهای متخصص و فنی داوطلب به جبهه‌ها، تشکیل کارگاه‌های مردمی، بسته‌بندی مواد غذایی، دوخت و بافت لباس مورد نیاز رزمندگان، بسیج کمپرسی‌های شخصی مردم و اعزام آن‌ها به جبهه‌ها، ایجاد واحدهای فرهنگی تبلیغی در شهرها و روستاها و انجام فعالیت‌هایی از قبیل تشکیل نمایشگاه عکس؛ جهت انتقال ارزش‌های فرهنگی جبهه‌های نبرد به پشت جبهه‌ها و تشویق مردم به پشתיانی و حمایت هر چه بیشتر از رزمندگان اشاره کرد. شاخه فرهنگی جهادسازندگی در این دوره برای ارتقای روحیه رزمندگان بین آن‌ها روزنامه، کتاب، قرآن و ادعیه و متون دینی توزیع می‌کرد و با همکاری روحانیان جلسات دعا و مطالعه به همین منظور تشکیل می‌داد. (اریک لاب: ۱۳۹۷، ۶۸)

^۱ - برای مطالعه بی‌شتر ن. ک. به: ساکما، ۳۲۰/۴۹۴۶۵؛ ساکما ۳۲۰/۵۵۶۸۴؛ ساکما، ۳۲۰/۴۵۷۰۹

در مواردی نیز زنان در پشت جنبه‌های جنگ و با در نظر داشتن اثرگذاری آموزش‌های دینی به آنان، در کمک‌های مردم پیگیری و عملکرد خوبی داشتند. مثلاً در گزارشی آمده است که زنان آذربایجان غربی جواهرات خود را که ارزشی در حدود دو میلیارد ریال داشت برای کمک به جبهه‌های جنگ ارسال کردند. (معموله، ۱۳۹۳: ۱۴۲).

تبلیغات فرهنگی مؤثر جهاد در این زمینه بی‌تأثیر نبود. تشکل واحدهای تبلیغاتی در شهرهای مختلف از سوی جهاد سازندگی باعث شد تا زمینه‌آشنایی مردم با فعالیت‌های جهاد سازندگی در جنگ فراهم شود و مردم مشتاقانه و داوطلبانه خواهان حضور در جبهه‌ها باشند. (ساکما، ۳۲۰/۵۰۳۴۲). منابع مالی جهاد در جنگ از طریق مختلف تأمین می‌شد. «نیروهای مسلح برای انجام دادن کارهایشان به جهاد پول می‌دادند و جهاد مسئول جمع‌آوری و تدارکات جبهه‌ها بود.» (مشایخی: ۱۳۹۹، ص ۱۲۹)

۲- مهندسی جنگ

در آذرماه سال ۱۳۶۰ جلسه‌ای در محل سپاه استان خوزستان با حضور محسن رضایی، علی شمشخانی و ابراهیم اصغر زاده از طرف سپاه و علیرضا افشار به‌عنوان عضو شورای مرکزی جهاد سازندگی، جعفر خرقانی و محمدتقی امان پور از اعضای فعال جهادسازندگی، تشکیل شد و موضوع هماهنگی جهاد و سپاه برای ادامه جنگ موردبررسی قرار گرفت. در این جلسه امور مربوط به مهندسی رزمی جنگ به جهاد سازندگی واگذار شد. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷: ۸۲) در جهادسازندگی گردان‌هایی مهندسی رزمی با سازمان رزم و استعداد مشخصی در محورهای عملیاتی از شمال غرب تا جنوب غرب مسئولیت پشتیبانی جنگ را بر عهده داشت. گردان‌های مهندسی رزمی جهاد بر اساس طرح‌ریزی قرارگاه‌ها مأموریت‌های محوله در محورها و مناطق عملیاتی را انجام می‌داد. (شاهینی، ۱۳۹۴، ۲۹).

توسعه و بکارگیری مهندسی رزمی، نتیجه حضور جهاد در خط مقدم بود. (ساکما، ۳۲۰/۴۸۵۵۱) مهندسان جهادسازندگی با کسب تجربه در حفر چاه و کانال‌سازی و خاک‌ریز و ساخت آب‌بند خاکی برای محافظت از روستاها و در برابر سیل و رانش زمین، توانستند با ساخت سنگر و خاک‌ریز از نیروهای ایرانی در جنگ محافظت کنند و آن دسته از اعضا که تحصیلات و مهارت‌های بیشتر داشتند به تعمیر سلاح و تولید فناوری‌های نظامی پرداختند. (اریک لاب: ۱۳۹۷، ۶۸)

ستاد پشتیبانی رزمی جنگ جهاد سازندگی به منظور ساماندهی به نیروهای نظامی و منسجم ساختن آن‌ها اقدام به تشکیل پنج قرارگاه در مناطق مرزی درگیر جنگ به شرح ذیل نمود. (ساکما، ۳۲۰/۴۵۴۹۰)

قرارگاه کربلا: این قرارگاه در جنوب مرزهای غربی مستقر شد و به سازمان‌دهی و برنامه‌ریزی در خصوص نحوه گردان‌های مهندسی جهاد می‌پرداخت. این قرارگاه از فعال‌ترین قرارگاه‌های جهاد محسوب می‌شد. (ساکما، ۳۲۰/۵۳۲۰۶)

قرارگاه نجف: مقر اصلی این قرارگاه در کرمانشاه و مرزهای غربی این استان مستقر بود و در عملیات بزرگ ایران علیه عراق نقش داشت. (ساکما، ۳۲۰/۴۸۰۳۲)

قرارگاه حمزه: این قرارگاه در مرزهای شمال غربی ایران تشکیل شد و علاوه بر پشتیبانی نیروهای ایرانی در جنگ با عراق نقش زیادی در مهار فعالیت ضدانقلاب در این منطقه داشت. (ساکما، ۳۲۰/۵۲۶۳۶)

قرارگاه نوح‌نبی: این قرارگاه متصدی تجهیز پدافند عامل و غیرعامل در جزایر خلیج فارس بود. (ساکما، ۳۲۰/۴۹۱۷۳)

قرارگاه رمضان: این قرارگاه در راستای عملیات برون مرزی تشکیل شد و در جبهه‌های شمالی و میانی مرزهای ایران و عراق مستقر بود و در بخش‌های عمرانی و کشاورزی نیز فعالیت داشت. (ایروانی، ۱۳۷۷، ۲۲۴-۲۲۷)

از دیگر طرح‌های مهندسی رزمی که توسط جهاد سازندگی در طول جنگ انجام شد می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

ساخت پل بعثت: این پل روی اروندرود احداث گردید و هدف از آن ایجاد ارتباطی مطمئن بین فاو و جزیره آبادان بود. از مشخصات این پل می‌توان به: عدم امکان انهدام کامل آن، قابلیت تعمیر و بازگشایی سریع اشاره کرد. این پل پس از هر بار آسیب توسط جهادگران تعمیر می‌شد. (حسنی، ۱۳۹۵: ۸۶-۹۰)

ساخت پل شناور خیبر: این پل پس از عملیات خیبر و باهدف ارتباط سبک و سریع بین جزایر مجنون و سواحل هور ساخته شد. این پل طولانی‌ترین پل شناور جهان در آن سال‌ها محسوب می‌شد و طول آن ۱۴ کیلومتر بود. وجود پل در تثبیت و دفاع از مناطق فوق‌الذکر اهمیت داشت. از ویژگی‌های این پل بود که خودروهای سبک با سرعت ۲۰ کیلومتر در ساعت می‌توانستند از روی

آن عبور کنند و دشمن هم اگر قطعاتی از پل را منفجر می‌کرد نیروهای جهاد سازندگی قطعات را زیر آتش شدید دشمن جابه‌جا کرده و دوباره بازسازی می‌کردند. (بیست سال تلاش برای سازندگی؛ ۱۳۷۹، ۱۴۴)

ساخت پل قادر: این پل در مناطق کوهستانی و صعب‌العبور شمال غرب و روی رودخانه سیروان در کرمانشاه ساخته شد و از ویژگی‌های آن می‌توان به عدم نیاز به جوشکاری اشاره کرد. پل با آب تماس نداشت و در ارتفاع قرار می‌گرفت. این پل صرفاً برای عبور نیروهای پیاده و امکانات ضروری آن‌ها استفاده می‌شد. (ساکما، ۳۲۰/۵۴۷۹۵)

بزرگراه سیدالشهدا: این بزرگراه به موازات پل خیبر در ابتدای شرق هور العظیم یا هور الهویزه و در غرب جاده طلائیه در منطقه جفیر و در انتهای جاده سیل بند شهید باکری قرار داشت. طول این جاده ۱۴ کیلومتر و در وسط هور العظیم امتداد داشته و پس از طی این مسافت در داخل آب‌های منطقه وارد جزیره مجنون شمالی می‌شد. این جاده نقش مهمی در تثبیت جزایر مجنون و موفقیت عملیات خیبر داشت.

از دیگر فعالیت‌های جهاد در زمینه فنی و مهندسی رزم می‌توان به طرح ساخت پل شهید ناجیان بر روی رودخانه کرخه، طرح و ساخت خودروهای پدافند شیمیایی توسط جهاد اصفهان و طراحی و ساخت پل متحرک خضر بر روی اروندرود و طراحی پل فیجر اشاره کرد. (مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۰۶/۰۴۰۶۳۰۵۸)

عملکرد پشتیبانی مهندسی جهاد در طول هشت سال دفاع مقدس به روایت آمار در موارد زیر خلاصه می‌شود.

راه‌سازی ۱۱۸۴۶ کیلومتر، تکمیل راه ۱۰۵۳۹/۹ کیلومتر، احداث خاک‌ریز ۷۴۲۰/۵ کیلومتر، سنگر سازی ۲۹۴۴۷ مورد، پل‌سازی ۴۸۰۷ مورد، آب‌نما سازی ۶۸۶ مورد، احداث مواضع ۱۹۶۷ مورد، نصب دکل ۷۲ مورد، حفر کانال ۲۱۶ کیلومتر، پر کردن کانال ۶ مورد، احداث سکو ۶۴۳ مورد، سدسازی ۳۰ مورد، دژ سازی ۵۰۹/۳ کیلومتر، ساحل سازی یک مورد، اسکله‌سازی ۳۵ مورد و برف‌روبی در مناطق کوهستانی و مرزی ایران در غرب و شمال غرب ۴۱۷۷۴ مورد. (جهاد پیشناز سازندگی، خرداد ۱۳۷۴، ۱۴-۲۰)

۳-۴- تشکیل مراکز تحقیقاتی در حوزه عملیاتی و دفاعی و مهندسی جنگ

طراحی و اجرای نوآورانه پروژه‌های جهاد سازندگی سبب شد تا ایده تشکیل مرکزی تحقیقاتی

در ذهن نیروهای جهاد شکل بگیرد. مقر اصلی این مرکز در جاده تهران_کرج بود و به مرور در چهار استان شعباتی را راه‌اندازی کرد. (مشایخی، ۱۳۹۹، ۱۲۹). در این مراکز تحقیقات و آزمون‌هایی انجام می‌شد که اغلب نیازهای جنگ را شامل می‌شدند و با دانشگاه‌ها نیز ارتباط داشتند. (مشایخی، ۱۳۹۹، ۱۳۰) کارکرد این مرکز آن بود که بر مشکلات و موضوعات مهندسی جنگ متمرکز شده و ایده‌هایی را پیدا کند سپس آن ایده‌ها نمونه‌سازی شده و با همکاری صنایع مختلف به تولید صنعتی برسد. به تعبیر رئیس وقت مرکز، فلسفه راه‌اندازی مرکز تحقیقات جهاد منسجم کردن فعالیت‌های تحقیقاتی و نوآوری مرتبط با مهندسی جنگ در یک سازمان بود. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۸۲)

از نمونه فعالیت‌های شاخص این مرکز می‌توان به: اجرای انواع پروژه‌های نظامی از جمله موشک‌های زمین به زمین و تانک و خودروهای زرهی، بالگرد، پل‌های متحرک و سایر انواع پل، کف‌پوش مخصوص باتلاق، پمپ‌های آب، ماسک و دستگاه‌های ضد شیمیایی و دستگاه‌های استخراج معدن اشاره کرد. (بیست سال تلاش برای سازندگی، ۱۳۷۹، ۱۴۴)

مهم‌ترین مزیت مرکز تحقیقات مهندسی جهاد سازندگی، امکان آزادی عمل و استقلال امور در جهاد سازندگی بود. از این رو و با توجه به عدم حاکمیت بوروکراسی در ساختار جهاد توانمندی‌های مهندسی و متخصصین آشکار شد. یکی از این توانمندی‌ها پروژه طراحی و ساخت اولین موشک‌های دوربرد کشور بود. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۸۵) در همین مرکز و با استفاده از توان داخلی و متخصصان ایرانی موشک‌های مختلفی بانام‌های مجتمع ۱ تا مجتمع ۵ ساخته شد. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷، ۲۸۹) بعد از پایان جنگ پشتیبانی مهندسی جهاد منحل شد و امکانات آن بین استان‌ها تقسیم شد و بنا بر آن شد که در آن‌ها کار کشاورزی کنند. (مشایخی، ۱۳۹۹، ۱۳۵)

۵- حضور جهاد سازندگی در عملیات جنگی

نهادهای حمایتی در دوران جنگ بیشتر در پشت جبهه فعالیت داشتند و امور مربوط به تدارک و خدمت‌رسانی به عملیات را عهده‌دار بودند؛ اما جهاد سازندگی علاوه بر خدمت‌رسانی در پشت جبهه، از نهادهایی بود که در خط مقدم جبهه نیز فعالیت داشت. در ذیل به نقش جهاد سازندگی در شاخص‌ترین نبردها اشاره می‌شود.

عملیات ثامن‌الائمه: این عملیات در تاریخ ۱۳۶۰/۷/۵ در منطقه آبادان آغاز شد. جهاد سازندگی در این عملیات با احداث جاده و خاک‌ریزهای متعدد به‌خصوص احداث «جاده وحدت»، احداث خاک‌ریز دفاعی کنار رود کارون و ایجاد آتش بر روی کارون در حین عملیات، نقش مؤثری در شکستن حصر آبادان ایفا کرد. (بیست سال تلاش برای سازندگی، ۱۳۷۹، ۱۴۴) همچنین جهاد سازندگی در عملیات ثامن‌الائمه در خط مقدم بودند و سنگر سازی، پل‌سازی و تعمیر ماشین و ادوات نظامی را انجام می‌داد (مشایخی، ۱۳۹۹، ۱۲۵)

عملیات طریق‌القدس: فعالیت جهاد در این عملیات احداث جاده به طول ۴۰ کیلومتر بود که با دشواری زیادی صورت گرفت. جهاد در این عملیات علاوه بر احداث این جاده در انتهای آن یک باند بالگرد نیز احداث کرد. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷، ۸۳-۸۷) برخی از مهم‌ترین اقدامات جهاد در این عملیات عبارت‌اند از: ایجاد بندهای مهندسی، تدارکاتی و تعمیراتی در مجاورت تپ‌های نظامی، تجهیز و راه‌اندازی بیمارستان سوسنگرد، احداث بیش از ۲۰۰ کیلومتر خاک‌ریز عملیاتی، احداث شبکه راه تدارکاتی. (مجله جهاد، شماره ۵۵، ۲۹ تیر ۱۳۶۲، ۲۷-۲۸)

عملیات فتح‌المبین: نقش مهندسی رزمی در عملیات فتح‌المبین به جهاد سازندگی واگذار شد. ده‌گردان مهندسی مشکل از ستاد پشتیبانی جنگ استان‌های سمنان، خراسان، تهران، بوشهر، فارس، آذربایجان شرقی، گیلان و مازندران مسئولیت مهندسی رزمی این عملیات را عهده‌دار شدند که بیش از ۵۵۰۰ نفر را شامل می‌شدند. از اقدامات جهاد در این عملیات می‌توان به ساخت ۱۰۰۰ کیلومتر راه، ۵۰۰ کیلومتر خاک‌ریز، ۱۳۰ پل، ۱۱ باند بالگرد، ۵۱ اورژانس و ۱۴ حمام صحرایی و حفر ۴ حلقه چاه اشاره کرد. (شاهینی، ۱۳۹۴، ۵۷) دیگر اقدامات جهاد در فتح‌المبین مواردی چون تعمیر خودروهای سبک و سنگین، تأمین تدارکات نیروهای نظامی و حمل مهمات و سوخت، آب و مواد غذایی و پوشاک را شامل می‌شد. (شاهینی، ۱۳۹۴، ۵۸)

عملیات بیت‌المقدس: طی توافق‌نامه‌ای که در تاریخ ۱-۲۳-۱۳۶۱ بین فرماندهی پشتیبانی و مهندسی جنگ جهاد سازندگی و قرارگاه‌های سه‌گانه سپاه ارتش به عمل آمد، مسئولیت مهندسی عملیات بر عهده جهادسازندگی قرار گرفت در این عملیات ۸ استان در مجموع ۱۰ ستاد عملیاتی را تشکیل دادند و با ۸۰۶۷ نیروی جهادگر در جبهه حضور یافتند. (شاهینی، ۱۳۹۴، ۶۹-۷۰) فعالیت جهاد در عموم محورهای این عملیات، ساخت جاده‌هایی برای رسیدن به پشت دشمن بود. جاده‌هایی که بعضاً در مسیرهای باتلاقی احداث می‌شد. همچنین نیروهای جهاد سازندگی،

مهندسی سپاه و ارتش، پل‌هایی را برای عبور ماشین‌های زرهی و جنگی از کارون آماده کردند. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷: ۹۲)

فعالیت‌های عمده جهاد در این عملیات، ارتباط بین جاده آبادان و خرمشهر در منطقه دارخوین، احداث ۹ دهنه پل، احداث ۲ خاکریز مهم، ایجاد سایت موشکی، ایجاد تعمیرگاه‌های ثابت و سیار، بسیج بیش از ۱۰۰۰ دستگاه کمپرسی، احداث بیش از ۷۰۰ کیلومتر جاده ارتباطی و ۵۰۰ کیلومتر خاکریز بود. (بیست سال تلاش برای سازندگی، ۱۳۷۹، ۱۴۴)

در این عملیات اکثر وسایل و امکانات از طریق کمک‌های مردمی تأمین شد. رانندگان کمپرسی‌ها از شهرستان‌های مختلف ایران بسیج شدند و به مدت ۲۰ روز در اختیار جهاد سازندگی قرار گرفتند. در این عملیات بیش از ۵۰ نفر از رانندگان کامیون‌ها شهید شدند و سی دستگاه ادوات سنگین از جمله لودر، بولدوزر توسط دشمن از کار افتاد و اسقاط شد. (مجله جهاد، شماره ۳۴، ۲۲ خرداد ۱۳۶۱، ۴۵)^۱

عملیات رمضان: احداث ۲۰۰ کیلومتر جاده عملیاتی، احداث سیل بند عظیمی به طول ۳ کیلومتر ایجاد کانال به طول ۱۴ کیلومتر جهت تخلیه جریان آب و احداث ۱۰۳ کیلومتر خاکریز دوجداره در این عملیات توسط جهاد انجام شد. (بیست سال تلاش برای سازندگی، ۱۳۷۹، ۱۴۴)

عملیات ویژه خبیر: مهمترین اقدام جهاد در این عملیات، طراحی پل عظیم و شناور خبیر بود که نقش کلیدی در عملیات پیدا کرد. احداث جاده طولانی ۱۴ کیلومتری سیدالشهدا، تشکیل گردان مهندسی رزمی، عملیات آبی، ساخت و تکمیل دژ در شمال جزیره معجون از دیگر اقدامات جهاد در عملیات خبیر بود. (حسنی، ۱۳۹۷، ۷۷)

عملیات والفجر ۸: ساخت پل بعثت از شاخص‌ترین اقدامات جهاد در این عملیات بود، در این عملیات جهاد سازندگی به‌جز احداث جاده و خاکریز، موفق شد فعالیت‌های مهندسی از قبیل نصب دکل‌های دیده‌بانی، نصب دکل شناور، احداث قرارگاه، احداث سنگرهای مختلف، احداث بیمارستان صحرائی، احداث سکوی پدافند، احداث سایت موشکی، احداث مواضع توپخانه، احداث حمام صحرائی را به انجام رساند. (بیست سال تلاش برای سازندگی، ۱۳۷۹، ۱۴۴)

عملیات کربلا ۵: فعالیت‌های جهاد در این عملیات از یک‌سو آماده‌سازی منطقه عملیاتی، قبل از

عملیات بود و از سوی دیگر فعالیت در زمینه آب‌گرفتگی بوییان و تخلیه آن بود. (بیست سال تلاش برای سازندگی، ۱۳۷۹، ۱۴۴)

در مجموع فعالیت‌های مهندسی رزمی پشتیبانی جنگ جهاد سازندگی طی عملیات ثامن‌الائمه، طریق‌القدس، فتح‌المبین، بیت‌المقدس، رمضان، مسلم بن عقیل، محرم، والفجر، ۵۱۴۶ کیلومتر طول جاده‌های تعمیری و احداثی و ۹۹۰۰ کیلومتر طول خاک‌ریزهای احداثی، ۳۳۵ دهنه پل، ۱۲ سایت موشکی، ۵۸ باند بالگرد، ۱۱۲ واحد اورژانس، ۲۷۵۷۸ مورد احداث سنگر، ۹۸ باب حمام صحرایی و ۳۷ حلقه چاه عمیق را شامل می‌شود. (ساکما، ۳۲۰/۴۵۴۲۵)

۶- نقش جهاد سازندگی در بازسازی مناطق جنگ‌زده

جهاد سازندگی از ماه‌های نخست جنگ، در اندیشه بازسازی مناطق جنگ‌زده و رسیدگی به وضعیت اجتماعی و اقتصادی مناطق درگیر جنگ بود. نخستین بار پس از شکست حصر آبادان در عملیات ثامن‌الائمه، موضوع بازسازی مناطق جنگ‌زده مطرح شد و مقدمات تشکیل ستادی به‌منظور انجام این امور فراهم شد. (مجله جهاد، شماره ۵۳، خرداد ۱۳۶۲، ۴۴)

در تاریخ ۱۳ دی ۱۳۶۰ شورایی به نام «شورای بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده روستایی» تشکیل شد تا به کار تدوین اهداف، خط‌مشی و شرح وظایف جهاد سازندگی در این کار بپردازد. (مجله جهاد، شماره ۳۳، ۵ خرداد ۱۳۶۱، ۴۴).

جهاد سازندگی اعتقاد داشت که در برخی شهرها و مناطق جنگ‌زده علاوه بر بازسازی باید «نوسازی» نیز انجام داد و علت این مسئله را «استضعاف همه‌جانبه روستاهای این مناطق» می‌دانست. تشکیلات اجرایی ستادهای بازسازی با در نظر گرفتن محل استقرار ستاد پشتیبانی استان‌ها و خصوصیات اقلیمی و قومی هر منطقه تشکیل شدند. جهاد سازندگی بر آن بود تا در نزدیک‌ترین محل به مراکز استان‌های جنگ‌زده، ستادهای مرکزی بازسازی و نوسازی را تشکیل دهد. (مجله جهاد، شماره ۳۳، ۵ خرداد ۱۳۶۱، ۴۵)

به علت محرومیت بیش‌ازحد مناطق جنگ‌زده دشواری کار بیش‌ازپیش شده بود و از یک‌سو خسارات جنگ بر این مناطق سایه گسترده بود و از سوی دیگر فقر و محرومیت باقی‌مانده از سال‌های قبل آثار این محرومیت را بیش‌ازپیش آشکار می‌کرد و هزینه‌های زیادی برای بازسازی مناطق جنگ‌زده صرف می‌شد. (ساکما، ۳۲۰/۵۴۳۸۱) روش کار جهاد سازندگی در ابتدای شروع کار آن بود تا با پر کردن پرسشنامه از چند از معتمدان روستا، اطلاعات لازم برای آگاهی از میزان

محرومیت به دست آورده شود. طبق تحقیق صورت گرفته از سوی جهاد سازندگی در سال ۱۳۶۲، ۱۲۰۰ روستای جنگ‌زده شناسایی شدند. (مجله جهاد، شماره ۳۳، ۵ خرداد ۱۳۶۱، ۴۴) بعد از عملیات بیت‌المقدس بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده بیشتر مورد توجه قرار گرفت و ادارات و نهادهای مرتبط با بازسازی‌های خرابی‌های ناشی از جنگ فعال‌شده و به تکاپو افتادند و کمیته بازسازی در جهادسازندگی تشکیل شد. (شاهینی: ۱۳۹۴، ۳۲).

بنا به برخی گزارش‌ها و اسناد مهم‌ترین اهداف اولیه از بازسازی مناطق جنگ‌زده عبارت از: احیای زمین‌های بایر و موات جهت کشت محصولات کشاورزی، ایجاد خدمات زیربنایی در امور آب‌و‌خاک، فراهم ساختن زمینه بازگشت مردم به مناطق مسکونی جنگ‌زده، ایجاد خدمات رفاهی برای روستاییان، سرمایه‌گذاری برای پیوند مردم با مباحث فرهنگی، استفاده از نیروی مردمی و بسیج محلی در انجام امور و اتکا به اصل خودکفایی بود. (ساکما، ۲۰۰۵/۰۱/۴۰۰)

جهاد سازندگی در برنامه نوسازی و بازسازی روستاهای جنگ‌زده اولویت کار را بر مبنای رویکرد فرهنگی و با برنامه‌ریزی منسجم و بهره‌گیری از پایگاه‌های رسمی آمار و مؤسسات مرتبط تنظیم کرد. برنامه‌های جهاد سازندگی، فراهم آوردن زمینه تولید شامل کشاورزی، دام‌پروری و صنایع روستایی، ایجاد مراکز دهستان، احداث تأسیسات عمومی شامل آب‌رسانی، برق‌رسانی با تأکید بر برق کشاورزی و احداث مراکز فرهنگی نظیر مساجد و مدارس و احداث حمام و رسیدگی به امور بهداشت و درمان مناطق جنگ‌زده بود. (ساکما: ۲۰۰۵/۰۱/۳۲۰)^۱

مهم‌ترین وجه تمایز جهاد سازندگی در امر بازسازی نسبت به سایر ارگان‌هایی که در سال‌های بعد عهده‌دار بازسازی مناطق جنگی شدند، پیشبرد هم‌زمانی امور بازسازی و پشتیبانی جنگ بود که این مسئله دشواری کار را افزون‌تر می‌کرد. (مجله جهاد، شماره ۳۳، ۵ خرداد ۱۳۶۱، ۴۶)

در باره برنامه‌های بازسازی مناطق جنگ‌زده دیدگاه‌های مختلفی در بین جهادگران وجود داشت، به همین دلیل، جلسات هم‌اندیشی متعددی درباره چگونگی بازسازی جنگ‌زده انجام شد. (ساکما، ۲۰۰۵/۰۱/۳۲۰) نخستین هم‌اندیشی بازسازی و نوسازی مناطق جنگی در دی‌ماه ۱۳۶۴ در تهران برگزار شد و در این هم‌اندیشی پیشنهادهایی برای بازسازی مناطق جنگ‌زده مطرح شد:

«برای مهاجرین و جنگ‌زدگان زمینه یک زندگی پایدار و معیشت مستقل فراهم شود. حتی الامکان

^۱ - برای مطالعه بیشتر ن. ک. به: ۲۰۰۵/۰۱/۳۲۰؛ ۲۰۰۵/۰۱/۳۲۰؛ ۲۰۰۵/۰۱/۳۲۰

در نزدیک‌ترین منطقه نسبت به زادبوم مهاجرین، امکانات استقرار و ایجاد مجتمع‌های زیستی جدید از طریق تأمین زیرساخت‌های فیزیکی و غیرمادی فراهم گردد. به دلیل آن‌که دستورالعمل‌های فعلی در حد سازمان‌دهی نیرو است و ملاحظات دقیقی که در داخل مناطق باید مدنظر قرار گیرد جوابگو نیست طرح جدیدی برای نظام بسیج و اعزام معین برای بازسازی و نوسازی تهیه شود. تشخیص مسئله و اعلان نیاز از داخل منطقه صورت گیرد و نیروهای معین و کمک‌های بیرونی برای پر کردن خلأ و نقاط ضعف وارد عمل شوند. چهارچوب آمایشی و برنامه‌ریزی منطقه‌ای مورد عمل قرار گیرند.» (مجله جهاد، شماره ۳۳، ۵ خرداد ۱۳۶۱، ۴۴)

در جلسات هم‌اندیشی مهم‌ترین دلایل شرکت جهاد سازندگی در بازسازی جنگ این‌طور مطرح شد:

- ۱- ادای حق مشروع مردم جنگ‌زده که خانه و کاشانه خود را از دست داده‌اند و به عهده دولت و ملت مسلم ایران بوده و بر همه مردم بالأخص جهاد سازندگی است که به یاری آنان بشتابد.
- ۲- فلسفه وجودی جهاد که همانان کمک به مجروحین روستاها و آن‌هم محروم‌ترین مناطق بود و سبب می‌شود تا با وجود تمامی مشکلات و کمبودها مسئولیت این کار را بپذیرد.
- ۳- به علت جو سیاسی این مناطق قبل از انقلاب و به‌خصوص رخنه عوامل ضدانقلاب داخلی و خارجی و تبلیغات دامن‌دار آن‌ها چه قبل از جنگ و چه در حین جنگ و در اردوگاه‌ها و توقعات مردم جنگ‌زده که به امید پایان جنگ و اقدامات دولت نشسته‌اند یک سازمان اجرایی مکتبی و پرتوان را می‌طلبد که جز جهاد سازندگی ارگان دیگری از عهده این کار بر نمی‌آید.
- ۴- در صورت عدم دخالت یک ارگان مسئول و با بازگشت مردم جنگ‌زده به محل، در صورت نبودن برنامه و سازمان‌دهی هرج و مرج و قحطی به‌خصوص در مصالح و کارگر فنی پیش خواهد آمد که نهایتاً به ضرر مردم منطقه و بالأخص روستاییان خواهد شد.

سرعت و نوع بازسازی در ثبات سیاسی ایران و اثبات قدرت مردم ایران در مبارزه با دشواری‌ها در جهان اهمیت ویژه‌ای خواهد داشت.» (مجله جهاد، شماره ۳۳، ۵ خرداد ۱۳۶۱، ۴۴)

عوامل اجرایی جهاد سازندگی در مصاحبه‌های خود اذعان داشتند که هرچند جهاد مسئول بازسازی و نوسازی مناطق روستایی است اما این به آن معنی نیست که جهاد تمام امور را خود به‌تنهایی انجام دهد. نقش جهاد در این موضوع یک نقش محوری و هماهنگ‌کننده بود و ارگان‌های انقلابی و دولتی مسئولیت قسمت‌هایی از این امر را بر عهده داشتند. (مجله جهاد، شماره

۳۶، ۲ مرداد ۱۳۶۱، ۲۷) دولت نیز در این زمینه با جهاد همکاری می‌کرد و با مأموریت‌های جهاد به جبهه موافقت می‌شد. (مشایخی: ۱۳۹۹، ۱۳۰).

زیرمجموعه‌های جهادسازندگی نیز در امر بازسازی خرابی‌های جنگ فعال بودند. جهادهای دهستانی به‌عنوان یکی از نیروهای یاری‌گر در امر بازسازی مناطق جنگی روابط نزدیکی با ستادهای مرکزی بازسازی داشت. ستادهای معین هم یکی از مراکز یاری‌گر جهاد سازندگی در امر بازسازی مناطق آسیب‌دیده از جنگ بود. این ستادها طرح‌هایی چون تسطیح و آماده‌سازی زمین، تأمین آب کشاورزی، انواع سدها و بندها، شبکه‌ها، زیرساخت‌ها را بر عهده داشتند. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۸)

به‌منظور بازسازی کل مناطق روستایی جنگ‌زده، منطقه جنگ‌زده به ۱۱ منطقه تقسیم شد و مسئولیت بازسازی آن‌ها بر عهده یک یا چند مرکز جهادی از استان‌های مختلف کشور گذاشته شد که به شرح زیر بود: جهاد استان فارس در منطقه آبادان، جهاد استان سمنان در منطقه خرمشهر، جهاد استان اصفهان در منطقه اهواز، جهاد استان خراسان در منطقه هویزه، جهاد استان تهران در منطقه شوش، جهاد استان‌های یزد لرستان و مازندران در منطقه دهلران و موسیان، جهاد استان زنجان در منطقه مهران، جهاد گیلان و گرگان و گنبد در منطقه سومار و نفت شهر و قصر شیرین، جهاد استان همدان در منطقه سر پل ذهاب، جهاد استان آذربایجان شرقی در منطقه گیلان غرب و جهاد استان کرمانشاه در منطقه ثلاث باباجانی و باینگان مستقر شدند.

بودجه بازسازی مناطق جنگ‌زده نیز هم از طریق بودجه عمومی کشور و هم از طریق کمک‌های مردمی تأمین می‌شد. در بازسازی مناطق جنگ‌زده وزارتخانه‌هایی چون: وزارت کشور، مسکن و شهرسازی و سازمان برنامه‌بودجه با جهاد همراهی می‌کردند. (اریک لایب، ۱۳۹۷، ۶۹). همچنین به‌منظور جمع‌آوری کمک‌های مردمی برای بازسازی مناطق جنگ‌زده روستایی «شماره حساب ۱۳۴۴ بانک ملی شعبه پاستور» افتتاح شد. (مجله جهاد، شماره ۳۴، ۲۲ خرداد ۱۳۶۱، ۲۱)

رویکردهای مختلفی نسبت به بازسازی مناطق جنگ‌زده و بسته نوع فعالیت‌های جهاد سازندگی در منطقه موردنظر وجود داشت و رویکرد شامل رویکرد کشاورزی، عمرانی، آموزش و تربیت انسانی، ترویجی، فرهنگی و... را شامل می‌شد. مهم‌ترین اهداف کشاورزی از بازسازی مناطق جنگی توسط جهاد سازندگی عبارت بود از: جلوگیری از مهاجرت روستاییان به شهرها،

زمینه‌سازی برای بازگشت مردم به روستاها، افزایش تولیدات کشاورزی و زمینه‌سازی برای انتقال فناوری‌های نوین کشاورزی و صنعتی و استقرار صنایع روستایی در روستاهای جنگ‌زده. (ساکما، ۱۰۷۰۵/۰۴۰۰) بازسازی شبکه‌های آبیاری، چاه‌های عمیق و زمین‌های کشاورزی که بر اثر جنگ خسارت دیده بودند، در زمینه دام‌پروری واکسینه کردن دام‌ها، خرید و توزیع دام بین دامداران متضرر از جریان جنگ مطرح بود و در زمینه صنعت روستایی نیز توجه به احیا صنایعی بود که هم در جریان سال‌های نخست انقلاب مدنظر بود و هم صنایعی که بتوانند سطح درآمدی مردم در روستا را بالا ببرند. رسیدگی به تأسیسات و عمومی و زیر بنایی و احداث مدارس و حمام‌ها، مساجد و راه‌های روستایی پس از موارد فوق در اولویت‌های بعدی در رابطه با بازسازی روستاها بود. (مجله جهاد، شماره ۴۰، ۲۸ مهر ۱۳۶۱، ۲۷)^۱

شعار جهاد در موضع بازسازی مناطق جنگ‌زده شعار «بازسازی توسط مردم به دست مردم درست» بود. هدف از این شعار آن بود که باید به اندازه یک مجتهد در کار دقیق و سخت‌گیر بود تا تفسیر زمانی و مکانی درست به دست آید. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۹) همچنین کلیه امور بازسازی تحت تأثیر توصیه رهبر انقلاب بود که اعتقاد به استفاده از مردم در بازسازی‌ها داشت.

کارکنان جهاد سازندگی اعتقاد داشتند که امر بازسازی باید در بعد اجتماعی و اقتصادی حاصل شود و نتایج مفیدی به همراه آورد. در بعد اجتماعی: بسیج سازندگی و اعزام نیروها و سایر فعالیت‌ها چه در شهر و چه روستا نباید به غیرفعال کردن سایر نیروهای خدمات رسان در شهر و روستا منجر شود و از بعد اقتصادی نیز اعتقاد داشتند که باید بازدهی و تأثیر طرح‌های بازسازی در معیشت و زندگی خانوارهای جنگ‌زده موردبررسی قرار گیرد و تأثیر طرح‌های بازسازی و نوسازی از نظر اشتغال‌زایی و تولید و امکان دادن استقلال معیشتی و فراهم کردن زمینه بازگشت مهاجران جنگ‌زده فراهم شود. (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۸) این امر نیازمند همکاری متقابل سازمان‌ها و نهادهای دولتی با جهاد سازندگی بود.

از راهکارهای مهم جهاد در امر بازسازی، استفاده از افراد بومی هر منطقه برای بازسازی منطقه و نیز فراخوان نیرو از طریق داوطلب از راه‌های جذب نیروها در امر بازسازی مناطق جنگ‌زده بود. (ساکما، ۳۲۰/۵۴۹۰۰) و می‌بایست از ورود نیروهای فرصت‌طلب و ضدانقلاب به صفوف مردمی

^۱ - برای مطالعه بیشتر ن.ک. به: ساکما، ۲۹۳/۹۶۰۴ و ۳۲۰/۴۵۸۷۴ و ۲۹۳/۱۵۳۰۹

جهاد جلوگیری شود. برخی معتقدند: «جهادسازندگی قبل از تأسیس گروه‌های گشت روستایی در سال ۱۳۶۱ به‌عنوان چشم و گوش حزب جمهوری اسلامی در روستاها عمل می‌کرد که با توجه به حضور مجاهدین خلق که با صدام همکاری می‌کردند، وجود نیروهای جهاد برای مقابله با آن‌ها در این مناطق ضروری بود.» (اریک‌لاب: ۱۳۹۷، ۶۷) در واقع «پاک‌سازی مناطق جنگی که درگیر مبارزه با ضدانقلاب بودند» بخشی از عملیات جهاد در برنامه بازسازی مناطق جنگ‌زده بود که عمدتاً در نوار غربی ایران و استان‌های درگیر بحران ضدانقلاب، انجام می‌شد. از نمونه این فعالیت‌ها می‌توان به «پاک‌سازی جاده مهاباد به سردشت و پیرانشهر» اشاره کرد. (شاهینی: ۱۳۹۴، ۹۵)

همچنین جهادگران اعتقاد داشتند که در کار بازسازی مناطق جنگ‌زده ابتدا باید توجه و مطالعات فراوانی در هر منطقه درباره مسائل قومی و جغرافیایی شود و سیاستی حساب‌شده اتخاذ شود تا ضمن برطرف کردن محرومیت‌های روستاهای جنگ‌زده عوارض سوء اقتصادی به بار نیاورد از سوی دیگر جهادگران بر این امر توجه داشتند که به خاطر تفاوت سطح زندگی نازل یک روستایی که بازسازی نشده با یک روستای بازسازی‌شده می‌تواند عواقب دیگری در بین روستاییان داشته باشد به همین منظور نوسازی این‌گونه روستاها نیز در مرحله دوم و پس از نوسازی روستاهایی صورت می‌گیرد که کاملاً تخریب‌شده‌اند.

اولویت اصلی جهاد سازندگی در نوسازی روستاها، ایجاد زیربنای تولیدی، بازسازی یا اسکان موقت در روستاها و ایجاد مجتمع‌های زیستی و تولیدی کشاورزی و صنعتی بود. (مجله جهاد، شماره ۳۳، ۵ خرداد ۱۳۶۱، ۴۶) تأکید رهبر انقلاب بر ضرورت بازسازی مناطق جنگ‌زده و اعزام روحانیان آشنا با منطقه از سوی دیگر سبب فعالیت روحانیان در امر بازسازی شده بود. آن‌ها در این امر علاوه بر اقدامات فرهنگی دلگرمی‌های لازم را جهت انجام خدمات بهتر ارائه می‌دانند. (مجله جهاد، شماره ۴۰، ۲۸ مهر ۱۳۶۱، ۳۵).

نوع فعالیت	میزان	واحد
راه‌سازی	۱۱۸۴۶	کیلومتر
تکمیل راه	۱۰۵۳۹/۹	کیلومتر
احداث خاک‌ریز	۷۴۲۰/۵	کیلومتر
دژ سازی	۵۰۹/۳	کیلومتر
برف‌روبی	۴۱۷۷۴	کیلومتر

مورد	۲۹۴۴۷	سنگر سازی
مورد	۳۵۴۲	پل سازی
مورد	۶۸۶	آب‌نما
مورد	۱۲۶۵	پد سازی
مورد	۱۹۶۸	احداث موضع
مورد	۷۲	نصب دکل
مورد	۶	پر کردن کانال
مورد	۶۴۳	احداث سکو
مورد	۳۰	سدسازی
مورد	۱	ساحل سازی
مورد	۳۵	اسکله‌سازی
کیلومتر	۲۱۶	حفر کانال

عملکرد جهاد سازندگی در جنگ و بازسازی مناطق جنگ‌زده: (ساکما، ۱۴۰۰/۴۰۵۵)

نتیجه‌گیری

جهاد سازندگی از یک‌سو با دارا بودن پشتوانه حضور مؤثر در روستاها و انجام محرومیت‌زدایی و عمران روستایی در سال‌های نخست پس از انقلاب اسلامی و شناخت مناطق محروم در مرزهای درگیر جنگ و از سوی دیگر بنا به ضرورت‌های سیاسی و امنیتی و تأکیدات رهبر انقلاب اسلامی مبنی بر حضور اقشار و گروه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی در جنگ، در طول ۸ سال جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران اقدام به انجام فعالیت نمود.

فعالیت‌های این نهاد در جنگ عمدتاً به صورت چندوجهی بود و حوزه‌های مختلفی را شامل می‌شد. در خصوص اقدامات در زمینه مهندسی رزمی، از طرف جهاد نوعی تقسیم‌کار در جبهه‌ها صورت گرفت و اقدامات این حوزه به ستادهای پشتیبانی جهاد در استان‌ها تقسیم شد.

به دلیل اعتماد عمومی به این نهاد، در اغلب فعالیت‌های جهاد در جنگ، مردم به پشتیبانی از این نهاد برآمدند. نمونه‌های این امر را می‌توان در بسیج کامیون‌ها در عملیات نظامی، همیاری مردمی در پشتیبانی و تدارک جبهه‌ها و حضور داوطلبانه مردم در جنگ مشاهده کرد. در بعد فنی و مهندسی جهاد سازندگی در مراحل مختلف جنگ به تقویت، سازمان‌دهی و تشکیل قرارگاه‌ها و

گردان‌های مهندسی رزمی اقدام کرد.

وجود نیروهای پیشرو و تلاشگر، نبود بوروکراسی پیچیده در جهاد و توجه به امور فرهنگی و وضعیت اجتماعی مناطق جنگ‌زده، یاری‌رسان جهاد در جنگ شد.

در بخش بازسازی خرابی‌های ناشی از جنگ نیز می‌توان رد پای خودیاری و کمک گرفتن از مردم مناطق جنگ‌زده را مشاهده کرد. با توجه به تأکیدات مکرر رهبر انقلاب مبنی بر بازسازی مناطق جنگ‌زده و نقش سخنان ایشان در تقویت روحیه خدمت‌رسانی جهادگران، برنامه‌ریزی‌های صورت گرفته از سوی جهاد در زمینه بازسازی مناطق جنگ‌زده سبب بازگشت روستاییان به انجام فعالیت‌های روستایی و مانع از توقف فعالیت‌های تولیدی و اقتصادی در روستاها شد.

منابع

- اردستانی، حسین (۱۳۹۳). جهاد سازندگی در جنگ تحمیلی، نگین ایران، ۱۳ (۵۱)، ۵-۸.
- ایروانی، محمدجواد (۱۳۷۷). نهادگرایی و جهاد سازندگی، تهران: اداره کل روابط عمومی وزارت جهاد سازندگی.
- به بازسازی و نوسازی روستاها چگونه بنگریم؟ (۱۳۶۴). مجله جهاد، شماره ۸۳، بهمن.
- بهرامی، مژده؛ ابراهیم زاده، فریمان؛ سلیمان پورعمران، محبوبه؛ محمد ابراهیم سپاسگزار، فاطمه (۱۴۰۱). طراحی الگوی مدیریت اثربخش نشر ارزش‌های دفاع مقدس. مطالعات دفاع مقدس، ۸ (۴)، ۹-۴۳.
- بیست سال تلاش برای سازندگی؛ نگاهی بر عملکرد و دستاوردهای ۲۰ ساله جهاد سازندگی (۱۳۸۰). تهران: دفتر روابط عمومی وزارت جهاد سازندگی.
- پورقربان، محمد (۱۴۰۱). نقش انقلاب اسلامی ایران در افول قدرت آمریکا در اندیشه و مکتب دفاعی امام خامنه ای (حفظه الله). مطالعات دفاع مقدس، ۸ (۴)، ۱۱۵-۱۴۲.
- جلال، معموله (۱۳۹۳). ستاد پشتیبانی و مهندسی جنگ مستقر در استان‌ها، نگین ایران، ۱۳ (۵۱)، ۱۱۵-۱۴۴.
- جهاد پیشتاز سازندگی (۱۳۷۴). اداره کل روابط عمومی، خرداد.
- جهاد سازندگی بازسازی ۱۲۰۰ روستای جنگ‌زده را بر عهده می‌گیرد (۱۳۶۱). جهاد، ۳۴، ۲۲ خرداد.
- جهاد سازندگی در راه بازسازی و نوسازی روستاهای جنگ‌زده (۱۳۶۱). جهاد، ۴۰، ۲۸ مهر.
- جهاد سازندگی در راه بازسازی و نوسازی روستاهای جنگ‌زده، بازسازی شهرها به وزارتخانه‌ها و بازسازی روستاها به جهاد سازندگی واگذار شده است، گفتگویی با یکی از اعضای ستاد بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده روستایی (۱۳۶۱). جهاد، ۳۶، ۲ مرداد.
- جهاد سازندگی و مهندسی عملیات سازمان‌یافته (گزارشی تحلیلی از فعالیت‌های مهندسی ستاد پشتیبانی مهندسی جنگ جهاد سازندگی) (۱۳۶۲). جهاد، ۵۵، ۲۹ تیر.
- جهاد سازندگی، جان سازنده انقلاب است (آینده جهاد و نقش جهاد و موفقیت جهاد در جبهه) برای نوشتن تاریخ جنگ باید تاریخ خدمات جهاد را بنویسیم (۱۳۶۱). جهاد، ۳۲، اردیبهشت.
- جهاد و چهار سال جنگ مقدس (۱۳۶۳). جهاد، شماره ۶۶، شهریور.
- حسینی، مجتبی و امین شاه‌بابای آشتیانی (۱۳۹۵). اقتصاد جهادی: مروری بر تجربه اقتصادی جهاد سازندگی، تهران، انتشارات سدید.
- حیدری، مهدی (۱۳۹۳). پیدایش، شکل‌گیری و فعالیت‌های جهاد سازندگی در جنگ تحمیلی، نگین ایران، ۱۳ (۵۱)، ۹-۲۸.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۴۰۰/۰۱۰۷۰۵.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۲۹۳/۱۵۳۰۹.

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۵۱۸۸،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۵۴۲۵،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۵۴۹۰،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۵۷۰۹،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۵۸۷۴،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۶۴۴۳،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۷۳۶۹۸،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۷۳۶۹۸،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۸۰۳۲،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۸۵۵۱،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۸۸۵۴۵،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۹۱۷۳،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۴۹۴۶۵،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۵۰۳۴۲،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۵۰۴۳۱،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۵۱۳۷۹،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۵۲۶۳۶،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۵۳۲۰۶،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۵۴۲۳۱،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۵۴۲۳۵،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۵۴۳۸۱،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۵۴۷۹۵،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۵۴۹۰۰،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۳۲۰/۵۵۶۸۴،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۲۹۳/۹۶۰۴،
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۴۰۰/۴۰۵۵،

سندرلاب، اریک (۱۳۹۷). تاریخچه سازمانی جهاد سازندگی ایران، ترجمه هادی جعفری و محسن جعفری، تهران: دانشگاه امام حسین.

شاهینی، زهرا (۱۳۹۴). اهالی خاک‌ریز، جهادسازندگی شاهرود در دفاع مقدس، تهران: نشر امینان، چاپ اول.

عراقی، عبدالله؛ بیدگلی، محمد؛ رجبی ده برزویی، اصغر(۱۴۰۱). واکاوی اهداف جنگ شناختی دشمن و راهکارهای تاب آوری مقابله با آن با تاکید بر آموزه های قرآن. مطالعات دفاع مقدس، ۸(۴)، ۱۴۳-۱۶۲.

قافله باشی سید مجتبی و دیگران(۱۳۹۷). زنده باد جهاد ده روایت از مدیران و پیشکسوتان جهاد سازندگی، تهران، الگو نگار پیشرفت.

گزارش مقدماتی از کار شورای بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده روستایی(۱۳۶۱). جهاد، ۳۳، ۵ خرداد مجموعه مقالات نقش جهاد سازندگی در بخش کشاورزی و توسعه روستایی(۱۳۸۶). تهران، وزارت جهاد کشاورزی.

مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، ۰۶/۰۴۰۶/۳۰۵۸،

مشایخی، علی و دیگران(۱۳۹۹). رسم جهاد تجربه کار جمعی در جهاد سازندگی به روایت حسنعلی عظیمی، تهران: راه یار.

مطالعات دفاع مقدس، ۸(۴)، ۱۶۳-۱۸۸.

نشریه الکترونیکی و فرهنگی هنری یاد(۱۴۰۰). اداره کل امور اینترگران وزارت جهاد کشاورزی، ۴۲. شهر یور.

نقش جهاد سازندگی در زمینه سازی پیروزی بزرگ فتح(۱۳۶۱). جهاد، ۳۱، اردیبهشت

نگاهی گذار به عملکرد جهاد سازندگی در عملیات بیت‌المقدس(۱۳۶۱). جهاد، ۳۴، ۲۲ خرداد.

همراهی، نعمت الله؛ اکبرزاده، فریدون؛ جلال پور، شیوا؛ محقق نیا، حامد(۱۴۰۱). جایگاه رویکرد سیاسی -

معنوی سرمایه‌اجتماعی در پیروزی‌های دوران دفاع مقدس. مطالعات دفاع مقدس، ۸(۴)، ۹۷-۱۱۴.

همه باهم همگام با جهاد سازندگی به یاری روستائیان محروم مناطق جنگ‌زده روستایی بشتائیم (جهاد

سازندگی در بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده روستایی)(۱۳۶۲). جهاد، ۵۳، خرداد.